

הסיבה לחלוקות תמוהות של פרשיות התורה

חז"ל לא קבעו איך לחלק את פרשיות התורה, ורק אסרו לעצור פחות משלושה פסוקים לפני או אחרי פרשה פתוחה או סתומה, וכן אסרו להתחיל ולסיים בדבר רע (עי' טוש"ע או"ח סי' קלח). אולם אצל רוב העדות קיימת מסורת דומה היכן לחלק את פרשות השבוע לשבעת העולים וכן את פרשיות המועדים ואת הקריאות של שני וחמישי ושבת במנחה, המיוסדת בדרך כלל על הספר 'תיקון יששכר' לר"י אבן סוסאן, בן דורו של מרן הב"י ושכנו בעיר צפת, ובאשכנז נהגו לסמוך בעיקר על רשימות ר' יוסף יוזפא סג"ל מפפד"מ בחלק השני של ספרו 'נוהג כצאן יוסף' (דפו"ר האנויאת תע"ח, מהדורה חדשה ע"י מכון שלמה אומן שעלבים תשע"ח), וכך מסומנות הפסקות אלו בכל החומשים עם הבדלים קלים בלבד ביניהם. מקום החלוקה נמצא במידת האפשר בסוף עניין, אבל יש מקומות לא מעטים שבהם החלוקה אינה מתאימה לגישה זו. הדוגמאות הבולטות ביותר הן המקומות שבהם החלוקה המקובלת חותכת באמצע את דבריו של הדובר, ויש לא מעט כאלה! למשל: 'ראה ריח בני כריח שדה אשר ברכו ה' נקטע מהמשך 'ויתן לך האלוהים' וכו'. 'ומלכים מחלצ'ך יצאו' נקטע מ'ואת הארץ אשר נתתי' וכו'. 'את האלוהים אני ירא' נקטע מ'אם כנים אתם' וכו'. 'ולהחיות לכם לפליטה גדולה' נקטע מ'ועתה לא אתם שלחתם אותי הנה' וכו'. 'ואכלו את חלב הארץ' נקטע מ'ואתה צוית זאת עשו' וכו'. 'למען עשה כיום הזה להחיות עם רב' נקטע מ'ועתה אל תיראו' וכו'. 'זה שמי לעולם וזה זכרי לדור דור' נקטע מ'לך ואספת את זקני ישראל' וכו'. 'למען תדע כי אין כה' אלוקינו' נקטע מ'וסרו הצפרדעים ממך ומבתיך' וכו'. 'למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ' נקטע מ'ושמתי פדות בין עמי ובין עמך'. 'ולמען ספר שמי בכל הארץ' נקטע מ'עודך מסתולל בעמי' וכו'. 'טובה הארץ מאד מאד' נקטע מ'אם חפץ בנו ה'". 'כי תשתרר עלינו גם השתרר' נקטע מ'אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאותנו'. 'כי הוא ינחילנה את ישראל' נקטע מ'וטפכם אשר אמרתם לבז יהיה'. 'למען תהיה לי השירה הזאת לעד בבני ישראל' נקטע מ'כי אביאנו אל האדמה אשר נשבעתי לאבותי' וכו'.

אמנם המעיין ייווכח שבכל המקומות האלה החלוקה נעשית אחרי משפט בעל חשיבות מיוחדת. בדרך כלל בקריאת התורה הפסוקים הנקראים רודפים זה את זה ואינם מותירים לשומעים מרווח זמן להתבונן בהם, אבל המשפט האחרון שקוראים לכל עולה מהדהד ונקלט יותר בלב השומעים. עיקר תפקידה של קריאת התורה בציבור הוא חינוכי, על כן לא ייפלא שבמקום שמצאו המחלקים משפט בעל חשיבות מיוחדת שכדאי שהוא יישמע וייקלט יותר אצל השומעים - שם קבעו לקורא לעצור.

הרושם החינוכי היה חשוב להם הרבה יותר מאשר השמירה על חלוקת עליות הגיונית.

דוגמה משכנעת נמצאת בקריאת התורה של ראש השנה. אנחנו מפסיקים את דברי ה' באמצעם, ומהדהד באוזנינו סיום הקריאה במילים "כי ביצחק יקרא לך זרע". אם היינו קוראים את דברי ה' עד סופם - הפסוק המהדהד היה "וגם את בן האמה לגוי אשימו כי זרעך הוא!"...

משה גנץ, ישיבת שעלבים

* * *

עוד בעניין התכלת

לעורך שלו'.

לא מצאתי ב'שלוש הערות בעניין התכלת' של הרב פרופ' יואל אליצור שפורסמו בגיליון הקודם של 'המעין' (228, טבת תשע"ט) כל חדש, ומאידך התקיימה בהן התעלמות גמורה מכל הידיעות הישנות-חדשות בנושא. לפרופ' י' אליצור ברור שחילזון המורקס הוא התכלת, אבל מה נעשה והדברים כלל לא ברורים.

1. לא ברור כלל שהתכלת לציצית נעשתה מאותו חילזון של צבע התכלת שהיה נפוץ בעולם. מגלי התכלת בימינו לקחו חילזון שנתגלה מחדש על ידי הצרפתי לקז' ומתאים לתיאורי אריסטו ופליניוס, ואותו קבעו כחילזון התכלת על סמך המצבעות שגילו על חוף דור וצפונה. בכתבי הראשונים החיבור הזה בין קודש לחול אינו קיים ואינו מוכח, וא"כ זו מניין?

2. בתוספתא מנחות (פ"ט הט"ז) מפורש שהתכלת אינה כשרה אלא מן החלזון, ופרופ' אליצור נשען על בעל תפארת ישראל (שדעתו דחוויה מן התוספתא) ומציע שגם תכלת בצבע טמבור תהיה כשרה...

3. פרופ' קורן, שלפי הנאמר לי הוא מגדולי המומחים בצבעי העולם העתיק, אמר לי שלדעתו קיימים היום כחמישים (!) חלזונות ימיים מהם ניתן להפיק צבע. חלזונות אלו כמובן לא נבדקו, ולכן פרופ' קורן לא היה מוכן לומר בוודאות שתכלת הציצית מקורה מחילזון המורקס.

1 [וע"ע במאמרו של פרופ' יצחק א' זימר ב'סיני' גיל' סח עמ' קסג ואילך 'הפסקות בפרשיות ובסדרות התורה' ובדבריו בספרו 'עולם כמנהגו נוהג' (ירושלים תשנ"ו) עמ' 151 ואילך, ובמאמר המקיף של הרב יעקב לויפר 'בין גברא לגברא' בקישור <https://forum.otzar.org/download/file.php?id=47022>, העורך י"ק.]

4. בהמשך להערה הקודמת - לפני כעשרים שנה ראיתי בתצוגה חילזון הקרוי 'ארגמונית מבריקה'. לא שמעתי שדנו אלא בשלושה מינים (מורקס קהה קוצים, חד קוצים וארגמונית אדומת פה), ומה עם הסוג הזה?!
5. הרבה מפירושי הראשונים והאחרונים ודברי הזוהר לא מתאימים כלל לארגמונים שנבחרו. לדוגמא: בזוהר כתוב שהוא נמצא בכנרת ולא בים התיכון... רש"י דיבר שהוא חי ביבשה וכו'. איך אפשר להכריע בעניין זה נגד מקורות מפורשים?
6. מול חופי מרוקו באוקיינוס האטלנטי נמצאים איים קטנים ועליהם מצבעות מחלזונות ימיים (ליד העיר אגאדיר ועוד). בערים הסמוכות אליהם כיהנו גדולי רבני מרוקו, ולמיטב ידיעתי הם לא עסקו כלל בנושא התאמת הצבע המיוצר במצבעות אלו לצביעת תכלת. איך אפשר להתעלם מכך?
7. בין השבטים הַבְּרָבָרִים בהרי האטלס נמצאים 'השבטים הכחולים' שצובעים את גלימותיהם בצבע שמופק מחילזון ימי בצבע כחול. מישוהו בדק את סוג החילזון הזה ואת דרך הצביעה בו?
8. הרב קאפח ז"ל בפירושו על הרמב"ם הל' ציצית כתב שיש דג בתימן שאף הוא נכנס בספק חלזון התכלת, וכן נמצאו חוקרים הטוענים שהם הצליחו לצבוע בדם שהופק מחילזון הינטינה של הרב הרצוג צבע קבוע. האם האפשרויות האלו נבדקו באופן יסודי ונשללו?
9. אולי כמו מי שמניח כמה זוגות תפילין מספק - גם מטילי התכלת בימינו צריכים להטיל ציציות תכלת שצבועות מתכלת ראדזין, תכלת מארגמונים, מינטינה ועוד, או שאולי ראוי להם שינהגו כגר"א בתפילין ולא יחששו לספיקות?
- גם אם יעשה מחקר עולמי מקיף שבו יבררו את המועמד המועדף מכל 'המועמדים לחלזון התכלת' האפשריים יהיו רבים שלא יטילו תכלת בטליתם, אבל עד עתה עדיין לא נעשה מחקר מקיף כזה, אלא שכמה יהודים קפצו והחליטו מה שהחליטו. גם רבנו הגר"מ אליהו זצ"ל בזמנו ידע מכל הספקות הללו ומכל המחקרים שפרופ' אליצור מביא, והוא דחה אותם בקש ולא הסכים לשמוע מאומה על כך. האין בכך הוראה לרבים? כמו שהחפץ חיים אמר בזמן גילוי התכלת של ראדזין שהוא ככהן היה נמנע מלסמוך עליה ולעבוד עימה בבית המקדש - כך נראה לי שצריך לנהוג גם בתכלת הארגמונים בימינו.

יעקב אפשטיין, שומריה

תגובה לתגובה

על טענות 3, 4, 7 שהן בתחום המקצועי ביקשתי תגובה מפרופ' זהר עמר שהוא

מומחה גדול בענייני חי וצומח בזיקה לספרות ההלכה. אני מודה לו על היענותו לבקשתי ועל דבריו התמציתיים, על השאר אגיב אנכי. אפתח בדברי פרופ' עמר: "אני מכיר את כותב ההערות, רב שאני מעריך ותלמיד חכמים גדול. אני מיוודד עמו והיו לנו כמה דיונים בעניין. יש לי מה לומר כמעט על כל מה שכתב, אבל אסתפק כאן בכמה הערות קצרות:

3. אכן ישנם כנראה עשרות מינים שניתן להפיק מהם צבע, אבל רובם ככולם בני משפחת הארגמוניים (Muricidae) ובסיווג הסיסטמתי הקדום לא תמיד הייתה הבחנה דקה ביניהם כבימינו, ורבים מהם נכללו בקבוצת ה"חלזון למינהו" (אנו מדברים על צבע אמיתי - לא כבדיונון, ועמיד - לא כבינטינה). שלושה מהם חיים בים התיכון סמוך לישראל, וכמה בים סוף. שלושת המינים המדוברים נמצאו במכלולים הארכיאולוגים הקשורים לצביעה, כולל שברים בבלוטה התת זימית ושרידי צבע שנשמר עמיד כשלושת אלפי שנים ובאנליזה כימית זוהה בבירור הצבען. אין לנו מסורת על התכלת, אבל כפי שהראיתי בספרי 'הארגמן' הזיהוי המקובל של המורקס כחילזון התכלת הוא אומדנא הקרובה לוודאי מבחינה הלכתית. העדות הארכיאולוגית מראה שהיה שינוי לעיתים בתקופות מסוימות בהרכב או ביחס בין התפלגות המינים של הארגמונים השונים, כנראה בשל מחזוריות בתפוצתם (שאלו עדים לה גם כיום), והשתמשו במה שיש, עם עדיפות לקהה הקוצים, מפני שיש לו את הכמות הגדולה והדומיננטית ביותר של צבען. המחקר של השנים האחרונות רק מעלה את הסבירות של זיהוי התכלת עם מין זה, אבל כאמור אין הכרח הלכתי לומר שהוא מקור התכלת הבלעדי.

4. איני יודע מהי ארגמונית מבריקה, כלומר מהו המינוח המדעי. מדובר במין ולא בסוג. כאמור, בהחלט יש עוד מינים של *murex* שמהם ניתן להפיק צבען. בספרי הראיתי שהמחלוקת לגבי גוון התכלת אם ירוק או כחול לגווניו נובע מגוונים שונים שהופקו מהמינים השונים. מכל מקום, כאשר אנו מצביעים על ארגמון קהה קוצים או ארגמונים אחרים מחופי ארץ ישראל, אנו מתייחסים למציאות הביולוגית וההיסטורית השכיחה שהייתה בימי קדם, ולא על אפשרויות נוספות שההלכה תתיר.

7. אני מכיר את הידיעות (הבלתי מבוססות) המסתובבות באינטרנט לגבי השבטים הברברים הצובעים עצמם בחילזון. אלא שלפחות בימינו העניין נבדק וכל הצביעה שלהם היא מקלא אילן, כלומר ניל הצבעים.

בברכה, זהר"

ומכאן לתגובתי:

אקדים ואומר שבמאמרי לא טענתי כנגד מי שדעתו נחרצת נגד זיהוי התכלת

בימינו, אלא כנגד הפוסחים על שתי הסעיפים, שיש להם תכלת במקצת בגדיהם ולא כולם, או בבגדי המבוגרים של המשפחה ולא בבגדי הילדים, וכיוצא בזה.

ועוד, אני מוכרח להודות שהפתיעה אותי קביעתו של הרב המשיג שאין במאמרי כל חדש, שהרי החלק הראשון שבמאמר בעניין "מראה שני שבה" הוא ככל שידוע לי חידוש של ממש שלא נאמר בעבר. אפשר לטעון שדבריי בעניין זה אינם נכונים או אינם משכנעים, אבל אי אפשר לומר שאינם דבר חדש.

לטענה 1: התכלת של התורה הייתה נהוגה בעולם. כך כתוב במפורש בספר שמות (לה, כג): "וכל איש אשר נמצא אתו תכלת וארגמן ותולעת שני ושש ועזים וערת אילים מאדמים וערת תחשים הביאו", כל זה לפני שנצטוו על תכלת בציצית או במצוות אחרות. התאמת הארגמן לדברי חז"ל ולדברי חכמי הגוים הקדומים וביותר לממצא הארכיאולוגי היא נתון חזק ומכריע. בתקופת הראשונים התכלת כבר אבדה, ולכן אין בכתביהם הדרכה מעשית בענין התכלת. אין רע בשימוש בכלי חול לטובת הקודש.

לטענה 2: לא המלצתי על צבעי טמבור, והתכלת שבציציותיי היא מן החילזון. העמדתי רק על כך שנראה כמעט במפורש מדברי הרמב"ם שלשיטתו זיהוי החלזון אינו מעכב אלא איכות הצבע, ושיערת שלשיטתו הבלבלי אינו מסכים עם התוספתא ולכן לא חשש לדברי התוספתא. לאחר שגירסה ראשונה של מאמרי כבר עמדה להתפרסם התוודעתי לדברי בעל תפארת ישראל שקדמני באבחנה זו, ושמחתי שכיוונתי לדעתו.

לטענה 5: מקורות חז"ל העיקריים מלמדים שמקור החלזון הוא בים הגדול מסולמה של צור ועד חיפה.

לטענה 6: לא זכיתי להבין את הטענה בעניין חכמי מרוקו. לשיטת הרב המשיג אפשר להגדיל את הקושיה עוד יותר, שהרי אחד מגדולי הגדולים שבין רבני מרוקו בדורות האחרונים, הרב יוסף משאש זצ"ל, זכה לעלות לארץ ולכהן כרב ראשי בחיפה שבחופה ייצרו את התכלת בימי חז"ל, וגם הוא לא עסק כלל בצביעת התכלת.

לטענה 9: ההשוואה למחלוקות בעניין התפילין דוקא מסייעת למחדשי התכלת. הרי אין איש שיאמר שכיון שנחלקו רש"י ורבנו תם והראב"ד ובעל שימושא רבה בעניין סדר הפרשיות, ועוד נחלקו ראשונים בענין זהות הקלף והדוכסוסטוס, שלפיכך יש להימנע ממצות תפילין. כידוע, בימי הראשונים היו דורות שבהם רק יחיד סגולה הניחו תפילין, והיו אז שטענו שמי שאינו בדרגת אלישע בעל כנפיים לא יניח תפילין, וזכינו שלא התחשבו בטענות כאלה והיום כל אדם הנאמן לתורה ומצוות מניח תפילין.

ולסיום, נשים עגונות הותרו בכל הדורות בנימוקים חלשים פי כמה וכמה מן הנימוקים שלפיהם חודשה התכלת בימינו. האם לא ראוי שנטרח לכבוד קיום מצות בוראנו לפחות כפי שאנו משתדלים בתקנתה של בת ישראל?

וואל אליצור, עפרה

* * *

לכבוד העורך שליט"א.

להלן כמה הערות למאמרו של הרב יצחק דביר שליט"א²:

א. המאמר פותח בקביעה ש'כל המעיין בראיות השונות לזיהויה של התכלת כמקובל היום, יעמוד על כך שאין מדובר בוודאות מוחלטת'. התקשיתי להבין את הקביעה הנחרצת הזו, המוטלת כהנחת יסוד ללא גיבוי במקורות מדברי רבותינו. אדרבה - מו"ר הרב שמואל טל שליט"א, למשל, סבור שהזיהוי הוא בגדר אומדנא דמוכת, שיש לה מעמד הלכתי של ודאות מוחלטת (אסיף ד, תלמוד והלכה, עמ' 292-275). וראה עוד בציטוטים דלקמן משני גדולי תורה חשובים שנמנעים מהטלת תכלת אף שהם מודים שזיהויה ודאי. הרב יצחק דביר יכול כמובן לא להסכים לכך, וידענו את האיש כי רב גובריה בעיון ובבקיאות ובסברה ישרה, ודילידת אימיה כוותיה תיליד, אך דומני שיש מקום לבחינה חוזרת של הקביעה כי 'כל המעיין [...] יעמוד על כך'.

ב. ר"י דביר מציב את הנושא האמוני-רעיוני במרכז הדיון על חידוש התכלת, ואף שהוא מודע לבעייתיות שבכך ומזכיר אותה במפורש - לא מצאתי בדבריו התמודדות עניינית עם שאלת עירוב הלכה ואגדה. חיפשתי בדבריו מענה לטענת מטילי התכלת שהלכה נקבעת לפי כללי ההלכה ולא לפי שום מערכת אחרת, ושאין שום רשות להיבטל מקיום חובה הלכתית בגלל שיקולים אמוניים, אך לא מצאתי, למרות האריכות בחלק זה של המאמר.

ג. ר"י דביר מציין לאברבנאל (במדבר טו, לב) שנקט לשון 'מצוה מן המובחר' בנוגע לתכלת. יש לציין שהאברבנאל כתב מיד לאחר מכן שמשמעות הדבר היא ש'אם אין לו תכלת יצא ידי חובתו בחוטים לבנים כולם', ומשמע קצת שאם יש לו תכלת אינו יוצא ידי חובה בחוטים לבנים בלבד.

ד. ר"י דביר פותח את דבריו כאמור בקביעה שלא מדובר ב'וודאות מוחלטת', אך בהמשך הוא מוריד פלאים את מידת הוודאות של הזיהוי, וכותב: 'לא כל השערה או ספק מבטלים את האפשרות לקיים את המצוה בחוטי לבן בלבד', וכן: 'הספק קיים על כל מין שבעולם שישנה היתכנות כלשהי שהוא התכלת'.

דומני שנקודת המוצא של המאמר, שאפשר לדון בסוגיית התכלת מבלי לדון

2 הרב יצחק דביר, התכלת - מה יש להפסיד?, המעיין 228 [נט, ב], טבת תשע"ט, עמ' 30-40.

לגופה של סוגיה האם לפנינו וודאות, השערה מסתברת, או ספק בעלמא - פותחת פתח לגלישה בין מושגים שונים, ובסופו של דבר מביאה לערפול. הדברים מגיעים עד כדי השוואת המצב הנוכחי ל'היתכנות כלשהי', ולמצב תיאורטי שמצייר הרב דביר, שבו יהיו חמישה זיהויים שונים באותה רמה של וודאות. מכאן גם ההשוואה של נידונו למי שאינו יודע מי הם הוריו, שבוודאי לא נחייב אותו לנהוג כיבוד הורים בכל באי עולם בגלל הספק. זאת בעוד שאין הנידון דומה לראיות אלו כלל וכלל. לא מביעיא לדעת הסוברים שהזיהוי וודאי, אלא אף לדעת הסוברים שיש כאן השערה מסתברת, או ספק שקול - הדבר עדיף בהרבה על 'היתכנות כלשהי' ועל הסיכוי האפסי שאותו שתוקי הוא בנו של כל אדם שנקרה בדרכו.

לסיכום: הטענה שהסתברות הזיהוי בנידונו דומה להסתברות הקלושה במצבים תיאורטיים אלה, ראוי לה שתיכתב כדעתו של הר"י דביר (או לכל היותר כדעת הנמנעים מהטלת תכלת), לאחר דיון בגופן של הראיות והשיקולים השונים, ולא תוצג כהנחת מוצא המוסכמת על כל הצדדים.

ה. לסיים, לא ברור לי מדוע במאמר שמגמתו **לקבץ** את הטענות השונות בהן נקטו רבים מגדולי הדור, נעדרים לחלוטין דברי רבים מגדולי דורנו שנימקו את ההימנעות מהטלת תכלת, ובתוכם: הרב יוסף שלום אלישיב (קובץ תשובות א, ב), הרב חיים קניבסקי (דעת נוטה, רעג-רעז), הרב מנשה קליין (משנה הלכות טז, ו) זצ"ל, ויבל"א הרב משה שטרנבוך (תשובות והנהגות ד, ה), הרב אשר וייס (שו"ת מנחת אשר ב, ג-ד), הרב יצחק יוסף (ילקוט יוסף או"ח ט, ב; ובעיקר בהערה ב, שמשום מה אין בה כל התייחסות לארגמון קהה קוצים אלא רק לשיטות האדמו"ר מראדזין והרב הרצוג!), הרב שמחה רבינוביץ' (פסקי תשובות ה, הערה 2; גם בדבריו לא מוזכר הארגמון קהה קוצים אלא מתייחס בעיקר לזיהויים הקודמים), ועוד. אגב, לשאלת הסבר דעת הגדולים הנמנעים נדרש גם הרב יצחק שלמה זילברמן, וכתב (פינת יקרת ז - מקבץ אגרות וכתבים, עמ' לח-לט):

אני עיינתי בענין התכלת יותר משנה [...] ואני משוכנע בזה בוודאות גמורה שהדבר יצא מכלל ספק [...] והלוואי ואחרים גם כן היו משקיעים בזה עיון כל הצורך - אין לי ספק שיגיעו למסקנה זו. והשאננות בזה אינו מובן לי.

ו. אך במיוחד בולט העדרם של דבריו הכנים והחשובים של הרב מנחם מנדל שפרן (דברי ברכה לקובץ 'והיה לכם לציצית', תשע"ו, ההדגשה שלי):

מה שלא נתקבל [התכלת מארגמון קהה קוצים] בציבור הרב שומרי תורה ומצוות קלה כבחמורה ומדקדקין במצוות, אינו משום שיש ערעור על אמיתות התכלת. אדרבה, הראיות שמביאים לזיהוי התכלת המקובל היום כחלזון התכלת שבזמן חז"ל, נראין הדברים שזוהי תכלת של תורה, והדברים משכנעים ומדברים בעד עצמם. וטעם

רוב גדולי ישראל שאינם משתמשים בזה אינו משום שמפקקים באמינות העניין, אלא משום שבמאתיים שנה האחרונות נקבע בהרגשה פנימית שלא משנים דברים גם אם מן הדין היה צריך להנהיגם או לשנותם, וזה כהגנה נגד מהרסים המנסים לשנות ולהתאים וכו'. ועד כדי כך נקבע עקרון זה, **שיש כח בדעת תורה זה לעקור דבר מן התורה כמו מצות תכלת** [...] זה הוא ה"דעת תורה" שעומדת מאחורי העניין של התעלמות כביכול של גדולי ישראל מקיום מצות עשה.

גם הרב שמואל נדל, שאינו נמנה על מטילי התכלת, כתב (מכתב ברכה לקונטרס חותם של זהב):

אין מקום להטיל ספק במסקנה כי החילזון מורקס טרונקולוס הוא המקור האמיתי לצבע התכלת [...] אני סבור שהדבר ברור מעבר לכל ספק שיהיה ראוי לקחת אותו בחשבון.

ז. יצוין כי מאמר החופף בחלקו ובמגמתו למאמרו של ר"י דביר פורסם לפני מספר חודשים ע"י הרב יהושע ענבל בכותרת 'קוציו של ארגמון' בירחון האינטרנטי האוצר יא (טבת תשע"ח) עמ' רעא-שיב. ויש בזה מה שאין בזה, ומיניה ומיניה תסתיים שמעתתא.

הראל דביר

עוד בעניין פעילות הרב קוק בענייני ביטחון

לעורך שלום רב,

בהמשך לדבריי במאמר על פעילות הרב קוק בענייני ביטחון ('המעין' גיליון 227 הע' 13) בדבר הנהגים שפעלו בשירות הצבא הבריטי, מצאתי מכתב למערכת 'דאר היום' (1/10/29 עמ' ד) שכתב הרב שמואל אהרן ובר מזכ"ל הרבנות הראשית לא"י לפי בקשת הרב קוק, בקשה לדייק בניסוח הפסק:

"הסגנון שבו באה בעתונכם היום הוראתו של כ"ג נשיאנו ראש הרבנים לא"י הגאון הגרא"ה קוק לנהגי האוטומובילים של שרות הצבא מביא לידי נטעיה, וע"כ נדרשתי מאתו לפרסם, שלא מטעם "עת לעשות לד' הפרו תורתך" התיר הרב לנהגים שלא להפסיק את עבודתם הנוגעת לשמירת העיר בר"ה ויוה"כ הבע"ל לפי המצב הדרוש, כי זה דין תורה שבמקום סכנת נפשות חייבים לחלל שבת ויו"ט ויו"כ ואין הצום והתפילה תנאי לדין זה, אלא מפני שהם יהיו טרודים בעבודתם הזכיר להם הרב שהם חייבים בכל מצות היום ככל ישראל בכל הדברים שאינם מפריעים אותם מעבודתם הנוגעת לפיקוח נפשות."

משה ארנוולד, כרמזי צור

* * *

קול חתן וקול כלה נשמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים!

במבוא לסידורו כותב רב סעדיה גאון³ שכאשר חז"ל תקנו את נוסח התפילה "בתפילות ובברכות סמכו על מה שקבלו האנשים במסורה מנביאי ה', והיו להם שני סדרים, אחד לזמן המלוכה ואחד לזמן הגלות", ובסידורו רס"ג אוסף רק "את התפילות והברכות שהן מסדר זמננו זה, ר"ל תקופת הגלות".

הרבה מהראשונים מתייחסים לעובדה שנוסח התפילה היה משתנה לפי מאורעות הזמן. רמב"ן בחידושיו לברכות מו, א כותב: "בשעה שהיתה מלכות בית דוד קיימת היו אומרים מלכות בית דוד עבדך תכין עד עולם וכיוצא בזה, ובזמן גלות הוא שאמרו תחזירנה למקומה. וכן בכל עניין ברכות ותפילות, עיקר הברכה חובה, ושאר תורף שלה לפי הזמן מתקנין אותה"⁴. דומה לזה כתב רשב"א בחידושיו לברכות מח, ב: "ובודאי דקודם כיבוש הארץ ובנין ירושלים לא היו אומרים כמטבע שאמרו לאחר כיבוש ובנין, וכמו שאין אנו אומרים כאותו מטבע שתקנו דוד ושלמה, שאנו מבקשים להחזיר המלכות ולבנות הבית והם היו מבקשין להעמיד המלכות ולהעמיד הבית ולהמשיך שלוות הארץ". וכן כתבו רא"ה⁵ וריטב"א⁶ בחידושיהם לברכות מח, ב. דברים אלו הובאו בטור או"ח סימן קפח⁷, ובבית יוסף או"ח קפז, א⁸.

3 סידור הרב סעדיה גאון, עורכים ישראל דודזון, שמחה אסף, יששכר יואל, חברת מיקיצי נרדמים, ירושלים תש"ס, עמוד י.

4 וכן כתב הרמב"ן בהשגות על ספר המצוות לרמב"ם שורש א אות ט: "אין מטבע ברכת מזון מן התורה, אבל נצטוינו מן התורה לברך אחר אכילתנו כל אחד כפי דעתו, כעניין (ברכות מ, ב) מנימין רעיא [שאמר] בריך רחמנא מריה דהאי פיתא, ובאו הנביאים ותקנו להם נוסח מתוקן-הלשון וצח-המליצה, ושנינו בו אנחנו עוד בגלות 'ומלכות בית דוד משיחך במהרה תחזירנה למקומה ותבנה ירושלים', כי העניין תיקן שלמה ובית דינו, והלשון כפי הזמנים יאמר".

5 "ונוסח שלהן על קיומו, ונוסח שלנו על בנינו שיהא במהרה בימינו".

6 "ונוסח שלה היה על קיום הבית ולהעמיד המלכות ולהמשיך שלוות הארץ, ונוסח שלנו הוא שאנו מבקשים על מלכות בית דוד ושיבנה הבית". וכן בהלכות ברכות לריטב"א פרק שישי הלכה ו.

7 "דוודאי קודם הכיבוש ובנין הארץ לא אמרו כמו אחר הכיבוש והבנין, כמו שאין אנו אומרים מטבע שטבעו דוד ושלמה, שאנו מבקשים להחזיר המלכות ולבנות הבית והם היו מבקשים להמשיך שלוות הארץ והמלכות והבית".

8 וכן כתב הרשב"ץ בתשובה, חלק ב סימן קסא: "ובלא ספק שאין נוסח התפילה שאנו מתפללין היום כנוסח שהיו מתפללין בפני הבית, שאנו מתפללין שתחזור מלכות בית דוד למקומה ושיבנה בית המקדש במהרה בימינו ושיקבצו נפוצותינו, והם היו מתפללין שתקיים מלכות בית דוד ושלא יחרב בית המקדש ושלא יגלו ישראל מארצם".

וכן כתב הרב חיים אלעזר שפירא, האדמו"ר השלישי של חסידות מונקאטש, בשו"ת מנחת אלעזר, בעניין נוסח תפילת מוסף לרגלים⁹: "הנוסח הזה ומפני חטאינו וכו' שתעלנו בשמחה לארצנו, וגם פסוקי מוסף, בודאי לא היו אומרים [בזמן שבת המקדש היה קיים], דהא הקריבוהו בפועל ממש, ולא שייך נשלמה פרים שפתינו, ולא היו אומרים ומפני חטאינו גלינו מארצנו וכו' ואין אנו יכולים לעלות וכו' שלא יהיה דובר שקרים ח"ו לחינם", אלא בזמן החורבן "הוסיפו עוד בה תפילה הזו ומפני חטאינו וכו' ופסוקי מוסף כדי להשלים ונשלמה פרים שפתינו, או שאולי אנשי כנסת הגדולה תיקנו באמת גם ומפני חטאינו שהם היו בגלות בבל, ובזמן בית שני חסרוה, ואחר כך חזרו ויסדוה חכמינו ז"ל אחר חורבן בית שני"¹⁰.

נוסח הברכה האחרונה בשבע ברכות הנישואין מובא בכתובות ח, א: "בא"ה אמ"ה אשר ברא ששון ושמחה חתן וכלה גילה רינה דיצה חדוה אהבה ואחוה ושלוה וריעות. מהרה ה' אלהינו ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה קול מצהלות חתנים מחופתם ונערים ממשתה נגינתם, בא"י משמח חתן עם הכלה". הבקשה שבתוך הברכה מבוססת על הנבואה בירמיהו (לג, י-יא), "כה אמר ה', עוד יישמע במקום הזה אשר אתם אומרים חרב הוא מאין אדם ומאין בהמה, בערי יהודה ובחוצות ירושלים הנשמות מאין אדם ומאין יושב ומאין בהמה, קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה, קול אומרים הודו את ה' צבאות כי טוב ה' כי לעולם חסדו, מביאים תודה בית ה', כי אשיב את שבות הארץ כבראשונה אמר ה'", ובברכת הנישואין אנו מבקשים שבמהרה נגיע למצב שעליו ירמיהו ניבא.

אף על פי שעדיין אין ברחובות ירושלים קולות של אנשים המביאים תודות לבית המקדש, אך קולות של שמחת נישואין נשמעים היום ברמה גם בערי יהודה וגם בחוצות ירושלים. מה שבקשנו במשך דורות בברכה זו התגשם, ואיך אפשר להמשיך ולבקש בקשה כבר נענתה והתקבלה? איך אפשר לכפור בטובה?

ידוע הדיון לגבי שינויים בנוסח תפילת 'נחם' בעקבות מלחמת ששת הימים והתפתחות העיר בשנים לאחר מכן, במיוחד בהתייחסות לתיאור של ירושלים כעיר "הבזויה והשוממה האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה והבזויה מכבודה והשוממה מאין יושב" וכו'. היו רבנים שכתבו שקטע זה "אינו הולם כאשר ירושלים משוחררת ונמצאת בשלטון ישראל"¹¹, אחרים שהציעו נוסחאות חדשות של תפילת

9 שו"ת מנחת אלעזר ח"א סי' סג בשולי היריעה.

10 אמנם הוא מסיים בהסתייגות מסוימת: "וזהו רחוק קצת, כיון שלא נמצא כן בדברי חז"ל שחזרו ויסדוה".

11 רב שלמה גורן, סדור תפילות לחייל (תש"ל), הקדמה, עמוד 69.

'נחם'¹², אך רוב גדול של הרבנים התנגד לשינויי נוסח, בעיקר כי כל עוד לא נבנה בית המקדש ירושלים עדיין בגדר של "בזויה ושוממה"¹³. טענה זו לא שייכת לברכת משמח חתן עם הכלה, שבה לא מדובר על בנין בית המקדש או אפילו על חורבן ירושלים, אלא על העובדה שיישמעו קולות של חתונות בירושלים ובערי יהודה. רמת החורבן המתוארת בירמיהו (ז, לד) "והשבת מערי יהודה ומחצות ירושלים קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה כי לחרבה תהיה הארץ" אכן פסקה ללא ספק.

המבי"ט דן באריכות בעניין נוסח התפילה בזמן הגאולה העתידה בספרו בית אלוהים (שער היסודות פרק סא). הוא מגיע למסקנה ש"קצת הברכות של חול ותפילות המועדים והמוספים צ"ל כי יהיה שינוי בנוסח שלהם בזמן הגאול והתחייה, כמו ושבור עול הגוים נאמר ונודה לך על ששברת עול הגוים וכו', ואתה מוליכנו קוממיות בארצנו, ובשבת אפס בלתך לימות המשיח, כלומר שאתה הוא שגאלת אותנו בימי המשיח, וכן מי דומה לך מושיענו שהושעתנו בתחיית המתים, ובברכת תקע בשופר גדול נאמר נודה לך ה' אלהינו על שתקעת בשופר גדול לחרותנו ונשאת נס וכו' וקבצתנו יחד מארבע כנפות וכו', נודה לך וכו' על שהשבת שופטינו כבראשונה והסרת ממנו יגון ואנחה ומלכת עלינו, נודה לך על שלא היתה תקוה לרשעים וכו', תשכון בתוך ירושלים עירך לעולם כאשר דברת וכסא דוד עבדך לעולם וכו' ובניינם תהיה בנין עולם בא"י בונה ירושלים, נודה לך על שהצמחת צמח דוד וקרנו הרמות וכו', רצה ה' אלהינו וכו' והשבות העבודה בדביר ביתך, ותחזינה עינינו לעולם שיתך בציון, ובתפילות המועדים ומפני חטאינו גלינו מארצנו וכו' ולא היינו יכולים לעלות וכו' מלך רחמן ששבת ורחמת עלינו ועל מקדשך וכו' ובנית אותו והגדלת כבודו וגילית כבוד מלכותך וגו' והופעת וקרבת פזורינו והבאתנו לציון וכו', יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שעשכשו שהעליתנו ונטעתנו שנעשה לעולם קרבנות חובותינו". לפי דבריו ניתן ואף צריך בימינו לכאורה לתקן את נוסח הברכה מ"מהרה ה' אלהינו ישמע בערי יהודה ובחוצות ירושלים קול ששון" וכו' ל"לעולם ה' אלהינו ישמע בערי יהודה" וכו', או משהו דומה, בלי שינוי גורף של הנוסח הקיים.

אמנם העידו ששמעו מפי הרב אביגדור נבנצל שליט"א בעניין הזה ש"הרי יש עדיין ערי יהודה וחוצות ירושלים בלי קול ששון וקול שמחה"¹⁴. לפי זה רק בזמן

12 ראה מאמרה המקיף של ד"ר יעל לוי כ"ץ "נוסח תפלת "נחם"" תחומין כא (אלון שבות תשס"א) עמודים 71-90.

13 כך שיטת הרב צבי יהודה קוק (לוי עמוד 79), הרב סולוביצקי (עמ' 80) והרב עובדיה יוסף (עמ' 83).

14 הרב מרדכי ציון, שו"ת ארץ ישראל (ירושלים: ספריית חוה, תשע"ה) עמוד 105. בדומה לזה מביא שם בשם הר"ש אבינר: "יש עוד הרבה עבודה לעשות. יש עוד הרבה מה להתיישב בערי יהודה ובחוצות ירושלים, וגם מה שהתיישבנו רוצים לגנוב אותו מאיתנו, ויש עוד שמונה מיליון יהודים בגלות, ויש הרבה פילוגים באומה. לכן, אנחנו יכולים עדיין לומר את הברכות האלו".

של גאולה שלמה, שקיימת התישבות יהודית בכל ערי יהודה ובכל חלקי ירושלים, יהיה ניתן לעדכן את נוסח הברכה. אך לאור התגשמות משמעותית של לפחות חלק מהבקשה שבברכה, והצורך להודות על כך, יש לקרוא לרבותינו לדון בנושא. אולי נזכה להסכמה של גדולי ישראל לשנות את הבקשה עצמה לפחות ל"מהרה ה' אלהינו ישמע בכל ערי יהודה ובכל חוצות ירושלים קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה"¹⁵.

צבי רון, נוה דניאל

* * *

עוד על מבצע סיני מאת ד"ר זרח ורהפטיג ז"ל

בגליון המעיין האחרון (גל' 228) פורסם מאמרו של הרב אוריאל בנר בשם "ס"ב שנים למבצע קדש - היבטים ערכיים". במאמר הובאו ציטוטים על רווחי המבצע וערכיו מפי אישים שונים. לאחרונה פרסמתי ספר על אמו"ר בשם "עליך זרח - חייו ופועלו של השר ד"ר זרח ורהפטיג זצ"ל", ובפרק התשיעי 'פעילות מדינית' עמ' 294 מובאים דברים ממנו על הישגיו של המבצע מתוך נאום בכנסת. הם מובאים כאן עם קיצורים ותוספות מעטות ועיבוד קל. איתמר ורהפטיג

...ראש הממשלה הזכיר כי ההחלטה על הפינוי של סיני ועזה נתקבלה בממשלה לא פה אחד. אולם יורשה לי להוסיף כי הנכון הוא שגם ההחלטה על קיום המבצע לא נתקבלה בממשלה פה אחד¹⁶, ולא דוקא אלה המתנגדים לסיום שעליו הוחלט היו בעד התחלת המבצע. סיעתנו [=המפד"ל] אינה מחפשת אליבי. היינו בעדו,

15 [הרב י"י ויינברג זצ"ל נשאל בשו"ת שרידי אש ח"א סי' ט אם אפשר להוסיף פיוטים באנגלית לתפילה. הוא משיב לשואל שבוודאי שהוא צודק שעל פי עיקר הדין מותר, והרי אפילו את התפילה עצמה מותר להתפלל בכל לשון, אבל מציע לו להימנע: 'ועצתי, עצת זקן ובעל נסיון, שלא להתעקש נגד היראים אף שהם רק מתי מעט [בקהילת הרב השואל]. שבאם היראים ההם יעזבו את הקהילה יוציאו שם רע על קהילתו שהיא קהילה רפורמית, וסופה של מחלוקת זו תביא לידי הריסת הקהילה, ח"ו". במילים אחרות: לפעמים עדיף להיות חכם מאשר צודק גם בענייני תפילה. שינויי נוסח תפילות וברכות בימינו הוא נושא רגיש, ולא איכשר דרא לשנות בידיים נוסחאות ישנות עד שלא תהיה הסכמה כללית לכך. אין לי ספק שזה גם היה טעמם של רבים מן המתנגדים לשינוי נוסח 'נחם', גם אם הם נתנו לכך טעמים אחרים. ועוד מועד לחזון בעזה"ת. כנלענ"ד. העורך י"ק.]

16 בעמ' 366 לספר מובא קטע מספרו של יוסף בורג המספר כי לפני מבצע סיני בו גוריון זימן אלי את שרי המפד"ל שפירא ובורג ושאל לדעתם על המבצע המתוכנן. שפירא התלבט וביקש שהות להימלך בחבר נוסף, לשאלת בן גוריון מיהו אותו חבר, ענה שפירא: ורהפטיג.

הכרענו לטובתו פה אחד¹⁷. איננו מחפשים אליבי גם היום, כאשר עלינו לקבל בשלב זה אחריות לסיומו של המבצע - אם כי הפעם הוכרעה עמדתנו במוסדות הסיעה רחוק מ'פה אחד', ואחרי לבטים קשים¹⁸.

ארבעה הישגים היו למבצע סיני:

ההישג הראשון הוא החלשת כוחה הצבאי של מצרים, והרחקת סכנת ההתקפה על ישראל. מלחמת סיני החדירה לערבים את התודעה שאנו מוכנים להילחם, וזו חשיבותו העיקרית של המבצע.

ההישג השני הוא ההכרזה על מפרץ אילת כנתיב ימי בינלאומי על ידי מדינות ימיות רבות - ארצות הברית, בריטניה, צרפת, ארצות הברית, וכו' [איחוד של בלגיה, הולנד ולוקסמבורג], הארצות הסקנדינביות ועוד, וההבטחה שלהן כי ישתמשו בנתיב זה. טעות מקובלת היא לחשוב כאילו חופש השיט במפרץ אילת הוא בעיה רק לגבי אוניות ישראליות. ולא היא: חופש השיט במפרץ מתקיים רק כאשר אוניותיהן של מדינות רבות משתמשות בדרך ימית זו. אמנם ביחס לתעלת סואץ בעיית חופש השיט מצטמצמת בחופש שיט לאוניות ישראל, באשר רק מעברן של אוניותינו שם מופרע. לעומת זאת, לגבי השיט במפרץ אילת - 80% של הבעיה מהווה חופש השיט לאוניות בכלל, שפירושו שימוש בנמל אילת, שהוא נמל שלנו. אם יקוים במפרץ אילת חופש שיט לא רק לנו אלא לכל אוניות העולם אנו נהיה הזוכים מכך. אם מדינות גדולות מודיעות כי ישלחו אוניות וסחורות בדרך זו, הרי יש לכך ערך רב.

הישג שלישי: מבצע סיני קירב את השלום. עד כמה שלא יהיה הדבר פרדוקסלי, סבורני ובטוחני כי כולנו מרגישים שמבצע סיני הביא לכך שסיכויי השלום יהיו יותר קרובים מאשר היו לפניו. מבצע סיני העמיד את העולם כולו על ההכרח להתעניין בבעיות ישראל-ערב ולהשקיע כוחות בהבאת שלום לחלק עולם זה. הוצאנו את העולם מן השיגרה. הבאנו לכך באופן דרמטי. העמדנו את הבעיה בפני העולם כולו. ההישג הרביעי - יחס האו"ם למדינת ישראל: על אף האכזבה מהאו"ם - אסור לזלזל בו! במשך ארבעה חודשים אלה התאכזבנו מרות מהאומות המאוחדות,

17 בראיון עיתונאי אבא נשאל על היחס למבצע, וענה: 'עמדתנו הייתה - בלב כבד - כן. חשבנו שמלחמה אינה פתרון, אך מצד שני הגיעו מים עד נפש באותה תקופה, וקיווינו שפעולה כזאת תביא לשקט בגבולות, ואולי אפילו תשכנע את הערבים בטווח רחוק יותר לעשות שלום עם ישראל. גם את הידיעה שגם צרפת ואנגליה ייכנסו לעניין קיבלנו ברגשות מעורבים... חשבוננו לא חשבונום'...

18 מתוך ראיון עיתונאי: 'לא היה מנוס מנסיגה, אחרת היינו מסתבכים עם כל העולם. אם את עצם הכיבוש יכולנו עוד להסביר, הישארתינו בסיני, בייחוד לאחר שהאו"ם החליט להכניס את כח החרום שלו כחיץ, לא הייתה מתקבלת'.

מהסטנדרטים המוסריים שלהן; התאכזבנו מהגישה של איפה ואיפה, התאכזבנו מאוזלת היד של האו"ם לפתור בעיות. ואין לך אוזלת יד יותר גדולה מאשר הוכיח האו"ם ביחס לסיכויים לפתרון בעיית הפליטים הערביים: לאו"ם היה סיכוי להביא לידי פתרון חלקי לפחות של בעיית הפליטים, והוא השמיט זאת מידו על ידי כך שמכריחים אותנו לפנות את הרצועה. לא יחזור שוב מצב שבו מדינת ישראל תהיה מוכנה לקלוט מספר גדול של פליטים¹⁹.

אולם למרות כל האכזבות הללו אסור לנו כמדינה קטנה לזלזל בכוח הבינלאומי הזה של האו"ם. "לולא מוראה של מלכות - איש את רעהו חיים בלעו", ומשפט זה אפשר להגיד גם על מדינות ולא רק על יחידים. למרות כל האכזבות שלנו היינו שבעי רצון שהאו"ם לא הגדיר אותנו מבחינה משפטית כתוקפן; למרות כל האכזבות אנו רוצים לנצל את הפורום הזה של האו"ם כדי לרכוש ידידים בין עמי העולם.

אני מודה ומתודה, כי הבעיה החמורה ביותר היא פניו עזה. ולא בגלל האינטרסים שיש לנו ברצועה הזאת, מבחינתם של אינטרסים אולי נכון מה שנאמר כי רצועת עזה היא אליה והרבה קוצים בה²⁰. אבל ההיסוסים וההרהורים הקשים המתעוררים בעניין זה נובעים מהגישה העקרונית, מפני שרצועת עזה היא חלק מהמולדת, חלק מארץ ישראל. לצערנו - אולי בדיעבד יש בזה גם משהו טוב - לא הכריזה הממשלה בחודשים האלו שעזה היא חלק מהמולדת. היא רק הדגישה שהיא מחזיקה ברצועת עזה כדי לפתור בעיה בטחונית, והרי יש הרבה אלטרנטיבות לפתרונה. לו הייתה בפנינו בעיה של שלמות המולדת כמובן שהבעיה של הנסיגה מעזה הייתה יותר חמורה מאשר היא עומדת לפנינו כיום. אך אם שלמות המולדת, מדוע דוקא עזה? מדוע לא מטרות קרובות יותר - ירושלים, חברון ועוד? אין מציעים לנו עכשיו לצעוד ולבצע את הרעיון הגדול של שלמות המולדת, ואנחנו יודעים שלא את כל המשימות אפשר לבצע בבת אחת. יש אמונה ורצון, אך יש גם פוליטיקה ריאליטית...

* * *

19 מתוך ראיון עיתונאי: 'נדמה לי, שאילו הבטחנו שאם נקבל לידינו את הרצועה נפתור את בעיית הפליטים, היינו מצליחים - תוך מלחמה קשה - להשיג זאת. ואני הייתי בעד הצעה כזאת... הרי אין לנו עם המצרים חילוקי דעות שיהפכו אותם בהכרח לשונאינו... לכן אם נפתור את בעיית הפליטים ברצועה נפיג אולי את השנאה, ואף נתרום תרומה הומאנית לעולם. אך היו בקרבנו מתנגדים שטענו שאיננו יכולים להכניס לתוכנו מספר ערבים גדול'...

20 בראיון עיתונאי הוסיף אבא ז"ל: 'חלק ניכר מהאוכלוסייה בעזה שמח על השלטון החדש... ואף אצל הקאדים מצאתי אוזן קשבת... מיהרו להתעניין על משכורת, ועל אפשרות נסיעות לישראל או איחוד עם קרוביהם וכדומה'...

השלמות על חלקו של רא"ז מרגליות ב'שערי תשובה' על או"ח ותולדות אחיו רח"מ

במאמר שנדפס ב'המעין' הקודם (גיל' 228 עמ' 97 ואילך) הצגתי את הקושי בבירור שנת פטירתו של רח"מ מרגליות בעל שערי תשובה. בעקבות פרסום המאמר עוררוני לכמה עובדות השופכות אור על הדברים, והופנו לתשומת לבי פרטים נוספים הנוגעים לחיבורי הגרא"ז מרגליות, וכדלהלן.

נפרט בקצרה. קיימת מסורת המופיעה בכמה מקורות שרח"מ נפטר בשנת תקפ"ג (בט"ז שבט, וראה שם). תאריך זה נוח מכמה בחינות²¹. הקושי שבו הוא העובדה שפטירתו נזכרת כבר בהקדמת אחיו רא"ז לשערי תשובה חלק שני ששנת ההדפסה המופיעה בו (ע"י גימטריה) היא תק"פ, וכך רשום גם בחתימת ההקדמה. מאידך הלוח לחמישים שנה שבספר מתחיל משנת תקפ"ו, דבר שמורה על כך שהחיבור יצא לאור בשנת תקפ"ה או תקפ"ו. הבאנו שם טענה זו בשם ר"א שפירא שליט"א ב'תולדות השערי תשובה' שלו. כמו כן הבאנו בשמו שאיזכור ההדפסה של ספר טיב גיטין בהקדמה שם²² מעיד שההקדמה נכתבה לא לפני שנת תקפ"ג כיון שספר טיב גיטין יצא רק אז לאור הדפוס, והערנו על זה שבמאגר היברובוקס נמצאת מהדורה של טיב גיטין משנת תק"פ.

והנה האירו את עיניי כי מצד אחד עובדה נכונה היא שהספר טיב גיטין יצא לאור רק בשנת תקפ"ג וכטענת הרב שפירא, אך מצד שני מהדורה ראשונית של חלק קטן מהספר הודפסה בשנת תק"פ ולא הופצה ברבים. ר"ש מרגליות שליט"א, מצאצאי רח"מ מרגליות, כתב לי שידוע במשפחתם שההדפסה הסופית של טיב גיטין נעשתה בשנת תקפ"ג, ושכך ניכר ומוכח מהטפסים השונים הקיימים²³. ושוב ראיתי שכבר

21 מדברי כותבי קורות הימים נראה שרח"מ לא נפטר סמוך לעזיבתו את דובנא בשנת תק"פ אלא מאוחר יותר, גם הדברים שבהקדמת רא"ז נוטים לזה. כמו כן ההתנצלות של רא"ז על האיחור בהופעת חלק שני לא נראית מתאימה אם הספר יצא לאור רק חצי שנה לאחר הכרך הראשון, וכן דברי רא"ז על הטורח בעבודת סידור הספר תוך כדי הטיפול בספר טיב גיטין מתאימים לעבודה שנמשכה זמן ארוך, ולא להכנת ספר שיצא לאור בפועל תוך כמה חודשים.

22 מתוך ההקדמה לשע"ת חלק שני: 'וגם באותם הימים הייתי שוקד על תקנת חיבורי טיב גיטין לסדרו ולסמכו כתיקונם... ובעזר האומר ועושה הוצאתיו לאורה וכל חכמי לב אישרוני, בשירי ידידותי כבדוני, ומברכות פיהם ברכוני, ואחרי ככלות הכל אחזתי ביד ימיני לסדר השערי תשובה ויד אפרים, גם הוספתי קביעות המועדים ור"ח וימי הצום דבר יום ביומו על אחד וחמישים שנה וה' עזרני'. ברור מהדברים שמדובר על ההדפסה הסופית שהופצה לציבור.

23 והעיר לנכון שבעותק בהיברו בוקס מדפוס קארעץ אין הספר בשלימות רק דפים ראשונים, וציין שקיים כיום עותק מדפוס זה שהיה שייך לבעל בית אפרים בעצמו. וכן קיים טופס שנדפס בזאלקעוו

נתבארו הדברים במאמר מאת הרב יחיאל דוב ולר בקובץ 'זכור לאברהם' (תש"ס-תשס"א עמ' קכה ואילך) עם תצלומי שערים מהמהדורות השונות, וכן ציין שם לדברי רא"ז בתשובה בספר בית אפרים המעידים על כך. גם אני בדקתי בכתבי רא"ז שבידינו ומצאתי בהם מקורות לסדר ההדפסה של טיב גיטין²⁴. כל זה מוכיח שההקדמה של רא"ז לשערי תשובה חלק שני נכתבה לא לפני שנת תקפ"ג, מה שמאפשר לקבל את נכונותה של המסורת המאחרת את פטירת רח"מ.

ועדיין צריך ביאור התאריך תק"פ החוזר על עצמו פעמיים בשער שערי תשובה חלק שני ובהקדמת רא"ז שם. והעירני לנכון ר"ש מרגליות הנ"ל שייטכן מאוד שמדובר בשינוי מכוון, ושתופעה זו חוזרת על עצמה גם בספר שערי אפרים של רא"ז שיש ממנו מהדורה שנדפסה כפי הנראה בסדילקוב תקפ"ה למרות שבשער הספר נדפס דובנא תקפ"ש²⁵, ובמאמרו הנ"ל של הרב יחיאל ולר כתב שגם בספר טיב גיטין של רא"ז קיימת מהדורה עם שער מזוייף, וראה במקורות שציין.

ללא שנת דפוס עם הגהות מהבית אפרים ותיקונים, שנכנסו בספר שנדפס בתקפ"ג הידוע כדפוס ראשון. נראה סביר להניח שמהמהדורה הזאת הדפיסו רק עותקים בודדים, אחד מהם נשלח לבעל בית אפרים לתיקון ולהגהה (יש להעיר שמהמקורות דלהלן עולה שהספר נמסר למדפיס בזאלקאוו בתחילת שנת תקפ"ג, כך שגם הטופס עם ההגהות והתיקונים הוא מאותה שנה).

24 מקורות נוספים מסודרים לפי סדר הזמנים. (המקורות מהשו"ת הם כולם מחלק אבן העזר תניינא הוצאת מוסה"ק): שו"ת סי' נג (מ"א אב תקע"ט) 'בחיבורי טיב גיטין אשר נדפס ממנו כעת איזה קונטרסים'. סי' סה (מט' שבט תקפ"א) לגבי שעת ויד אפרים חלק ראשון נכתב 'וכעת נגמר חלק ראשון מהשו"ע עד סי' שמ"ו, ולגבי טיב גיטין 'השלמת החיבור טיב גיטין מאוד חשקה נפשי, ומה אעשה אחרי שבן דודי בעהמ"ח פני משה לקח הקונטרסים לידו להדפיס עם חיבורו, ועוד אין סיפוק בידו להשלים המלאכה'. באיגרות בית אפרים איגרת יג (מכ"ב טבת שנת 'ישע רב' - תקפ"ב) 'כי ת"ל אסיים בקרוב חיבורי טיב גיטין בעזה"י. בשו"ת סימן מזו (מה' כסלו תקפ"ג) 'ואודות ספרי טיב גיטין עדיין לא בא ממנו בדפוס רק שמונה בויגין בסוף ספר פני משה... והשאר היה מונח, ובשבוע העבר לקח אותו המדפיס דקהילת זאלקאוו להדפיסו אי"ה עד גמירא'. סי' סב (מכ"ב טבת תקפ"ג) 'ובספרי טיב גיטין... ובקרוב יצא אי"ה לאור'. באיגרת יז (משנת תקפ"ג) 'כי זה מקרוב לקחו אצלי ספר טיב גיטין לקובעו בדפוס, ואחכה שיוגמר בעזה"י קודם חג הפסח הבא עלינו לטובה'. בשו"ת סימן מזו (מ"ט סיון תקפ"ג) 'וביותר בספרי טיב גיטין שהחלו להיות מעלין אותו על גבי מזבח הדפוס, וכבר נדפס ממנו בעזה"י למ"ד בויגין, ואי"ה יוגמר בקרב ימים'. מכלל הדברים אתה למד שבשנת תקע"ט נדפס חלק מהספר (שמונה בויגין) וההדפסה נעצרה, וההדפסה של כל הספר נעשתה בשנת תקפ"ג. הספר נמסר למדפיס מזאלקאוו בפרשת תולדות (שלהי מרחשון או ר"ח כסלו), ובחודש סיון ההדפסה הייתה בשלב מתקדם והמחבר מביע תקווה שתסתיים 'בקרוב ימים'.

25 המהדורה הראשונה נדפסה בדובנא תק"פ, ובמהדורה השנייה כתבו שנה זו בשער הספר למרות שנדפסה במקום אחר ובזמן אחר. בספר אהל רח"ל (ח"ב עמוד 525) כתב שהשער מזוייף, ובמקורות אחרים כתבו שהוא כנראה מסדילקוב תקפ"ה, ואכמ"ל.

והנה תופעת השערים המזוייפים בדפוסים רוסיה, ובפרט בדפוס סדילקוב, נידונה בכמה מאמרים, ונראה שהדבר כוון כלפי הרשויות בגלל צנזורה או כיוצא בזה, לפעמים שינו רק את השנה לשנה מוקדמת יותר, ולפעמים שינו גם את מקום הדפוס. יהיה הטעם מה שיהיה, עובדה היא שנמצאים בספרים שהדפיס רא"ז ובשאר ספרים בני הדור והתקופה ההיא שערים מזוייפים, ונוח לשמוע שגם בספר שערי תשובה, שנדפס ע"י רא"ז בסמוך להדפסת שערי אפרים, זייפו את השנה מאותו טעם²⁶.

ועתה, אם אכן יצא לאור החלק השני של שערי תשובה כמה שנים אחרי החלק הראשון, מסתבר שעבודת הסידור שמזכיר רא"ז בהקדמתו היא כמשמעה, וכללה עריכה וסידור של כלל החיבור. מטבע הדברים עבודה זו כוללת בדיקה של

התוכן, דבר שיש בו כדי לייחס לרא"ז אחריות על הספר. וכבר הראינו שם שכך היה מקובל בין בני משפחתו ותלמידיו של רא"ז, ושגם רא"ז עצמו מתייחס לספר כחיבור שלו (וייתכן עדיין שאין זו אחריות שלמה כמחבר הספר ממש, וצ"ב).

לסיכום. הוכח ששערי תשובה חלק שני (מסימן שמ"ו), שיצא לאור אחרי פטירתו של המחבר רח"מ מרגליות ע"י אחיו רא"ז, נדפס אחרי שנת תקפ"ג, כנראה בשנת תקפ"ה או תקפ"ו²⁷, ושלא כפי הנדפס בשער הספר ובחתימת ההקדמה; מעתה נראה שיש לקבל ללא היסוס את המסורת על פטירת רח"מ מרגליות בט"ז בשבט תקפ"ג, ואת העובדה שאחיו רא"ז אחראי על תוכן החלק השני של שערי תשובה, לפחות מסימן שמ"ו ואילך.

יוסף יונה

26 בשני המקומות יש אות ה' מוקטנת, וייתכן שההקטנה היא השינוי והשנה היא תקפ"ה. (בשער נכתב בשנת 'הבאר היטב ויד אפרים', ויש מקום למחשבה שאם היה הספר נדפס באמת בשנת תקפ"ה היו כותבים 'באר היטב ויד אפרים' בלי ה' הידיעה ופוטרים את הצורך להדפיס אות שאינה מן המניין). ניתן לפעמים לזהות את מקום ושנת הדפוס לפי סוג האותיות והעיטורים וכו', ונקוה שמומחים בתחום יבררו את הנוגע לספר שערי תשובה.

27 כאמור - הלוח הנדפס בסוף הספר מתחיל בשנת תקפ"ו, וכן נוח לשמוע שסידור של חיבור כמו שערי תשובה הוא עניין לזמן רב. בהקדמה משמע שהתחיל לערוך את הספר רק אחרי פטירת אחיו בשבט תקפ"ג, וצ"ב.